

УДК 902

<https://doi.org/10.24852/2587-6112.2021.3.285.297>**ESKİ TÜRKLERDE BALIK VE BALIKÇILIK**

© 2021 M. Akıncı

Bu makale balık kelimesinin bugünkü Türkiye Türkçesi'nde var olan anlamının dışında eski tarihi metinlerde ne anlama geldiğini, balıkçılığın Eski Türk topluluklarının yaşamında ne derece rol oynadığı ve balık imgesinin Türk sanatında ne şekilde biçimlendiğini içermektedir. Çalışmada ilk olarak balık kelimesinin kent ve balık (hayvan) anlamlarını karşılayan eş sesli yapısı yazılı kaynaklar ışığında açıklanmıştır. Temel geçim kaynakları hayvancılık olan Türklerin balıkçılıkla ilgili faaliyetleri kaynaklara çok fazla yansımamıştır. Bunun arkasında büyük ihtimalle ekonomi temelinde hayvancılığın ön plana çıkarılmış olması yatmaktadır. Yine de bazı yazılı kaynaklar balıkçılıkla uğraşan birkaç Türk topluluğundan bahsetmektedir. Bu hususta balıkçılık faaliyetinin hangi Türk topluluklarında var olduğu başta Arap ve Fars coğrafya eserleri olmak üzere yazılı ve arkeolojik kaynaklara dayanılarak tespit edilmiştir. Balığın çalışmada ifade edilen somut anlamlarının dışında ve balıkçılık faaliyeti ile bağlantısız olarak Türk sözlü yazım geleneğinde (destan, masal) ve sanatında balık imgesine atfedilen motifler, değerler ise folklorik ve arkeolojik materyaller nezdinde kısaca aktarılmıştır. Tarihi süreçte balığın geçirdiği değişimi incelemek Türk toplumunda gerek iç gerek ise dış etkenli değişen filolojik, dinsel ve içtimai unsurları açığa çıkarmak açısından önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Arkeoloji, folklor, turkis, balık, balıkçılık, kent, İskitler, Hazarlar, İtil Bulgarları, Kimekler.

РЫБА И РЫБОЛОВСТВО У ДРЕВНИХ ТЮРКОВ**М. Акынджи**

В статье рассматривается значение слова «рыба», не только в современном турецком языке, но и в древних исторических текстах. Кроме того, раскрывается роль рыболовного хозяйства в жизни тюркских племен, а также образ рыбы в искусстве. В данном отношении слово «рыба», которая соответствует значениям города и животного объясняется в свете письменных источников. У каких тюркских племен рыболовная деятельность, основная экономика которых – животноводство, мало упоминается в письменных источниках. За этим, вероятно, стоит тот факт, что животноводство было выдвинуто на первый план с точки зрения экономики. Тем не менее, в некоторых письменных источниках упоминается несколько турецких племен, занимающихся рыболовством. В этом отношении, у каких тюркских племен существовало рыболовное хозяйство, устанавливается на основании арабских и персидских географических источников. Помимо конкретных значений слова рыба, не связанных с рыболовной деятельностью, смысловая нагрузка, приписываемая этому изображению в тюркской устной письменной традиции и искусстве, кратко истолковывается с помощью фольклора и археологических материалов. Изучение изменений, которые претерпела рыба в историческом процессе, важно с точки зрения выявления меняющихся филологических, религиозных и социальных факторов в турецком обществе, как внутренних, так и внешних.

Ключевые слова: археология, фольклор, тюрки, рыба, рыболовство, город, скифы, хазары, волжские болгары, кимаки.

FISH AND FISHERY IN ANCIENT TURKS**M. Akıncı**

This paper addresses the meaning of the word fish not only in the modern Turkish, but also in ancient historical texts. Besides, it describes the role of fishing in the life of the Turkic tribes, as well as the image of fish in art. In this respect, the word fish, which corresponds in its meaning to 'city' and 'animal', is explained in the light of written sources. Written sources contain scarce information which Turkic tribes practiced fishing, as their economy was mainly based on cattle breeding. This is probably associated with the fact that livestock was predominant for economic reasons. However, certain written sources mention several Turkic tribes engaged in fishing. In this respect, Turkic tribes with a fishing economy are identified on the basis of Arab and Persian geographical sources. In addition to the specific meanings of the word 'fish' not related to fishing, the semantic meaning attributed to this image in the Turkic verbal tradition and art is briefly interpreted using folklore and archaeological materials. Study of the changes which fish has undergone in the historical process is important

in terms of identifying the changing philological, religious and social factors in Turkish society, both internal and external.

Keywords: archaeology, folklore, the Turks, fish, fishery, city, the Scythians, the Khazars, the Volga Bulgars, the Kimeks.

Balık Kelimesi

Balık kelimesi bugün Türkiye Türkçesinde bildiğimiz anlamıyla bir hayvanı nitelemektedir. Ama geçmişe baktığımızda bu kelimenin başka anlamlara da geldiğini görürüz. Hatta öyle ki Türklere ait en eski yazılı kaynaklarda kelime bugün kullandığımız anlamının dışında kullanılmaktadır. Türk tarihi açısından oldukça önemli olan ve VIII. yüzyılda taşlara işlenen Orhun Abidelerinde *balık* kelimesi birkaç kez geçer. Bunlardan biri Kül Tigin Abidesi'nin kuzey cephesinde Kül Tigin'in Togu Balık'ta gerçekleştiği savaş anlatımında yer alır. Diğer başka bir misal ise Bilge Kağan Abidesi'nin doğu cephesinde Beş Balık'ta gerçekleşen savaş anlatımında yer almaktadır (Orhun Abideleri 1986, 28, 41). Görüldüğü üzere balığın eski Türk kitabelerinde kullanımı “kent” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda kaleme aldığı “Divanu Lugati't-Türk”de balığın anlamı Orhun Abidelerinde geçtiği şekliyle verilir: “Müslüman olmayanların ve Uygurların lehçesinde kent” (Divanu Lugati't Türk 2015, s.163).

Daha çok Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra kullanılan Farsça kökenli *şehre* ve Soğdça kökenli kente daha önceleri Türkçe “balık” kelimesi karşılık gelmiştir. Öyle ki Türklere bu sözcüğün yer ettiği çok sayıda kent ismi mevcuttur: Beş Balık, Can Balık, Yeni Balık, Ordu Balık, Toğu Balık (Sümer 2014, 40), Hanbalık (Şeşen 2001, 36). Fakat Kaşgarlı'nın sözlüğünde balığın bu anlamına ek olarak başka anlamlar da verilmiştir: “kale”, “çamur”, “balık (hayvan)”. Kaşgarlı son anlamı bir atasözü ile zenginleştirir: “Balık suwvda kö.zi taştın” yani “Balık suda, gözleri dışarıdadır” (Divanu Lugati't Türk 2015, 162–163). Bununla birlikte sözlükte *balıkçın* (balıkçıl) kelimesinin “balık avlayan beyaz bir kuş”, *Balıklig Ögüz* yani Balıklı ırmağın da “balığı çok olan ırmak ya da çamurlu ve bataklık yer” anlamına geldiği geçmektedir (Divanu Lugati't Türk 2015, 224). B. Ögel ise surlarla çevrili kent manasına gelen balık sözcüğünün diğer bir manasının da “çamur” olduğunu, bugünkü balık sözcüğünün de buradan geldiğini ifade etmektedir. Bu da ona göre kentlerin balıktan inşa edilmesiyle alakalı durmaktadır. Bununla birlikte bir yere kale veya sur yapılacaksa buna da *balıklanmak* denmiştir (Ögel, 1991. s.201). Bazı araştırmacılar bugünkü

Türkçede meslek anlamına gelen “balıkçı”nın eski zamanlarda “yurt sahibi olanlar”, “kent dışında yaşayan göçmenler” anlamlarına da geldiğinin altını çizmektedir (Karatayev 2002, 380). Görüldüğü üzere *balık* sözcüğünün Türkistan coğrafyasında eş sesli bir yapısı bulunmaktadır. Rotamızı Doğu Avrupa coğrafyasına ve farklı yüzyıllara çevirdiğimizde aynı şekilde eş sesli bir yapıyla karşılaşmaktayız.

İlk olarak İskitlerde *balık* sözcüğünün ne anlama geldiğini kaynaklar bize haber vermektedir. John Tzetzse, Maeotis'in (Azak) İskitçede *Karbaluk* olduğunu, Karbaluk'un Yunanca “balık kenti” anlamına geldiğini aktarmıştır. Bununla birlikte İskitçe *karmin* “kent”, *palukun* ise “balık (hayvan)” demek olduğunu eklemiştir (Трубачев, 2004, 447). Burada balık kelimesinin eş sesli olmasından ötürü bir kargaşa söz konusudur. Zira bazı Rus araştırmacıları bu adın Kar-balık olduğunu ve Azak Denizi'ni tanımlamak için kullanıldığını dile getirmiştir. Onlara göre *kar* Türkçede “kuvvetli ya da bol” anlamına gelmektedir. *Balık* ise bu tanımlamada “kent” anlamında kullanılmış olabilir. Fakat Tzetzse'de geçtiği gibi burada geçen balığın hayvan manasında kullanılmış olabileceğini varsayanlar da mevcuttur. Türkçe “balık (hayvan)”-İskitçe *paluk*, *karmise* ise İskitçe “kent” demektir (Bardakoğlu 2018, 39). İ. Durmuş İskitlerin Türklük ile ilgili nazariyesini dile getirirken sunduğu kelime listesinde Karbaluk'a da yer vermiştir. Ona göre Karım Paluk “balık gölüne” işaret etmektedir (Durmuş 2018, 30). Sonuç itibarıyla Karbaluk'ta geçen balık sözcüğünün hangi anlamda kullanılmış olduğu tartışmalı bir konuyu oluşturmaktadır. Peki aynı coğrafyada yüzyıllar sonra devletleşen Hazarlarda balık kelimesi mevcut muydu?

X. yüzyıl Arap müellifleri Hazar yurdundan bahsederken bunların kentlerine de değinmektedir. Fakat müellifler Hazarların başkentini farklı isimlerle vermektedir: Saraşen, Hanbalık, Hazaran ve İtil. M. Artamanov'a göre kent ikiye taksim edilmiş Hanbalık, Han'ın oturduğu batı kısmını, Hazaran ya da Saraşen (el-Beyda) ise doğu kısmını oluşturmuştur. Bununla birlikte Hazar başkentinin kısımları olan Hanbalık ve Saraşen, İtil ve Hazaran'dan daha eski adlandırmaları oluşturmuştur. İtil ise iki kısma ayrılmış kentin genel adlandırması gibidir (Artamanov, 2008, 508).

Hazarlarda da tesadüf ettiğimiz balık sözcüğü kent anlamında kullanılmıştır. Peki, bu kelimenin Hazarlarda da eş sesliliği mevcut muydu?

Tarihler Miladi 695 senesini gösterdiğinde Bizans tahtında oturan II. Justinianus (685–695) bir isyan sonucunda 695'te tahttan indirilip, burnu kesilerek Kırım'ın güneybatısındaki Kerson'a sürülmüştür. Fakat kesik burunlu imparator burada Hazar Kağanı ile temasa geçerek, tahtını geri almak için Kağan'dan destek talep etmiştir. Talebine olumlu yanıt veren Kağan, Phanagoria'da (Taman) bulunan kızını ona vererek Justinianus'u damadı ilan etmiştir. IX. yüzyıl müellifi Theophanes'ten öğrendiğimiz kadarıyla Phanagoria'ya hareket eden Justinianus ile Kağan'ın dostluğu kısa sürmüştür. 698'de tahta yeni çıkan Apsimaros, Kağan'a hediyeler göndererek Justinianus'un ölü veya diri teslim edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Kağan, Phanagouria'da bulunan Papatzun ve Bosporos valisi Balgitzin'e emredildiğinde Justinianus'un öldürülmesini söyler (Theophanes I, p. 373). Bu süreçten sonraki olayların akıbeti konumuz dâhilinde bizi ilgilendirmemektedir. Öyle ki konumuz dâhiline giren Balgitzin'in kim olduğu ve isminin balık sözcüğü ile olan ilişkisi üzerinedir. Balgitzin kişisel bir isim gibi görünmekle birlikte hamili onu Azak Denizi'nin batı kısmının şefi, prensi daha az olasılıkla da Hazar hükümetinin Bosporos'a atanmış bir valisi olarak tanımlamaktadır. V. Minorsky'e göre Balgitzin –ci ekiyle Türkçe meslek eki gibi durmaktadır. Fakat kolay bir şekilde onun mesleğinin “balık-cı” olduğu söylenebilir mi? V. F. Minorsky bunu hem “balık (hayvan)” hem de “kent” anlamına gelen Türkçe balık/balığ olarak açıklar. Aktardığına göre Kokovtsov, Balgitzin'i “kent” anlamında ele almış, fakat kendisi “balık (hayvan)” anlamını tercih etmiştir. Minorsky bu ismin bu zamana kadar kabul gören diğer manalarını da aktarır: balgaci “bir şerefliendirme simgesi olarak topuz kuşanmış”, bulsici “müdafaa kabiliyetine sahip olan”, balgitzin-balıqçı “kent şefi, komutan” alternatif olarak “müfrezenin komutanı” bölükçi olarak “unvan”, bulgacin “samur avcısı”. Fakat Minorsky, Oset efsanesinden yola çıkarak Balgitzin'in balıqçı “balıkçı” anlamına geldiğini düşünmektedir ki, balıkçı Bizanslıların bildikleri popüler bir terimi oluşturmaktadır (Minorsky 1960, 131–136). Şayet Minorsky'nin bu varsayımı kabul edilirse balığın Hazar Türkleri arasında da eş sesli varlığı kanıtlanmaktadır. Fakat O. N. Trubaçev'e göre hem “etrafi duvarla çevrili kent, kale” hem de “balık (hayvan)” anlamına

gelen balık sözcüğünün yakın biçimleri dışında aralarında ortak bir şey yoktur, zira anlam bu kelimelerin birleşmesine direnmektedir. Ona göre bir “kent” farklı dillerdeki anlamı ile eş seslilerin oluşumunun tipolojisine ilişkin mevcut bilgiler “balık (hayvan)” göstergesi taşımaz; aksine “müstahkem yer”, “yer”, “yaşam alanı” kelimelerine yönelir. Bu suretle Hint-Avrupa semantik tipolojisi “kent” ve “balık (hayvan)” kelimeleri arasındaki ilişki sorunsalına olumsuz yanıt verir (Трубачев, 2004, 445-448).

Hazarların yanı sıra başka Türk devletlerinde de balık ismini taşıyan görevlilere hatta yöneticilere rastlamamız mümkündür. Bunlardan biri Uzların yoğun olarak yerleştikleri Dobruca'daki Gagauz tarihine aittir. Tarihi kayıtlara göre XIV. yüzyılda Dobruca'da bir devlet tahsis eden Uz Beyi Balık, başkenti ise ilginç bir biçimde Balçık ismini taşımaktadır (Başer, 2018, s.16).

Balık sözcüğü ile ilgili bir başka kavramsal karmaşa *Balıksı/Balıkçı* boy etnoniminde karşımıza çıkmaktadır. Bu etnonim Kazaklar arasında *Balık/Balıkçı*, Kırgızlar arasında *Balıkçı*, Tuvalar arasında *Balıkçı*, Başkurtlar arasında ise *Balıksı* şeklinde yer almaktadır. R. G. Kuzuyev'in açıklamasına göre bu kelime halk etimolojisinde “balıkçı” veya “bal toplayan” anlamını karşılamış, kimilerine göre de eski totemistik kültürle ilişkili ortaya çıkmıştır. Kuzuyev'e göre Başkurt boyları arasında da yer alan bu etnonimin Başkurtların balıkçılıkla ilgilenmiş olmasından kaynaklı oluştuğunu düşünmek için yeterli sebep yoktur. Zira ona göre Başkurtlar, Kazaklar ve Kırgızlar arasında balıkçılık çok önemli bir ekonomik faaliyeti oluşturmamıştır. Bu sebeple *balıq/balığ* sözcüğünün “kent”, *balıgdagu* sözcüğünün ise “kentli” anlamında kullanıldığı eski biçime yönelmek gereklidir (Kuzuyev, 2013, s. 359).

S. Tolstov, balık sözcüğünün eş sesliliğine ve bu sözcüğün evrimsel değişimine dair fikirlerini beyan eden önemli araştırmacılar arasındadır. Zira onun öne sürdüğü varsayım daha açıklayıcı ve akla yakın durmaktadır. Türk dillerinin hepsinde isimlerden sıfat türeten –luk/lug eki bal köküne eklendiğinde “çamur”, “balçık”, “bataklık” anlamlarına (Örn. bal-cug) gelmiştir. Aynı kökün farklı eklerle Avrupa dillerinde de “bataklık”, “çamur”, “nehir” anlamına gelmesi (Rusça: bal-ka, Slavca: bla-to, Bulgarca: bar-a vd.) bu kökün (bal/bar-par/per) oldukça eski olduğunu ve geniş bir yayılım gösterdiğini göstermektedir. Tolstov'a göre “su ile ilgili çeşitli olayların ve ilk önce bataklık, su birikintisi, durgun su ve kent” anlamlarına gelen bal/ber kökünün manasını açık bir biçimde ortaya koymak onun eskiliğini görmek açısından önemlidir. Eski

Türkçe kalıntılarda örneğin Huncada var/val kelimelerinin köküne bakıldığında, kelimenin “nehir” ve “kent” anlamlarının değişirliği gözlemlenmektedir. Araştırmacı Jordanes’ten aktararak Dinyeper’in Hun dilinde “Hun Nehri” anlamında Hunnivar olarak adlandırıldığını, benzer olarak Macar kroniklerinden aktarımla Atilla’nın Pannonia’daki başkentinin Buduvar (buradaki –var kent anlamında) olarak adlandırıldığını aktarmaktadır. Sonuç itibarıyla “akan, durgun, bataklık su birikintisinin” kökeni olan bal/ber sözcüğü M. Ö. 3–2. binlere ait olup, var-nehir; var-kent anlam değişimleriyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Yakutlar göl kenarında yaşayan, hayvancılıkla uğraşmayan balıkçı topluluklara “yaya Yakutları”, balıkçılara ise “baltisit” demektedir. Tolstov’a göre kentli yerleşik hayat tarzını yarı göçebe ziraat, hayvancılık ve delta bölgesi balıkçılıkla birleştiren iktisadi yapıya sahip milletlerin dillerinde “bizi ilgilendiren kökenin “su”, “bataklık”, “göl”, “kent” anlamlarıyla bağdaşması kadim Neolitik ve Tunç Devri yerleşiklerinin balıkçılık faaliyetleriyle ilgili olduğunu düşündürmektedir. “Suyun temelinde, “balık-kent” ve “balık-balık (hayvan)” değişiminin meydana gelmesinde Türk dillerinin teşekkül devrinde (Miladın I. binyılının ortaları) balıkçılığın göl ve bataklık şartlarında hayatla bağdaşmasının rolü bulunmaktadır” (Tolstov 2017, 59–67).

Balık kelimesinin hem “kent” hem de “balık (hayvan)” anlamının değişkenliği Türklerin meskûn bulunduğu coğrafyadaki iktisadi yapılarıyla alakalı durmaktadır. Türkler bilindiği gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış, yarı yerleşik yani hayvancılık, çiftçilik ve balıkçılık gibi iş kollarıyla aynı anda uğraş veren Avrasya halkları arasında yer almıştır. Uğraş verdikleri tüm iş kollarının devamlılığı suyun varlığı ile yakından alakalıdır. Bu sebeple olsa gerek yerleştikleri sahalar veya mücadeleye sebep olan yerler çoğunlukla bu su kaynaklarının etrafı, sulak ve delta bölgeleri olmuştur. Arkeolojik kaynakların gösterdiği gibi ilk etapta konargöçer kamp yeri olan bu su kenarları, sonradan ekonomik, siyasi ve askeri sebeplerle müstahkem yerleşim yerlerine yani kentlere dönüşmüştür. Araştırmalara göre göçebelikten evvel var olan yerleşikliğin temeli ise bu su kenarlarında bulunan balıkçılık mesleğiyle alakalıdır. Sonuç itibarıyla temelde su ile ilgili duran –bal kökünün sonradan su çevresinde kurulan yerleşimlerle bağlantılı olarak “kent” manasına evrilmesi (balık (kent): bataklıkta balıkçı iskanı), aynı şekilde balıkçılığında suyla ilgili olan bataklık, göl, nehir gibi sahalarda yapılmasından ötürü “balık

(hayvan)” anlamı kazanması bizce de kelimenin eş sesliliğini açıklamak babında mantıklı gözükmektedir.

Balıkçılık

Pasifik Okyanusu’ndan Adriyatik’e uzanan sahada Türklerin meskûn olduğu yerleşim şartlarına bakıldığında genel olarak su kaynaklarının bol olduğu alanların tercih edildiği görülecektir. Bu tercih elbette ki hayvancılıkla bağlantılı olan iktisadi yaşam tarzının bir sonucudur. Zira Eski Türklerin ana geçim kaynağını bilindiği üzere hayvancılık oluşturmuştur. Fakat yerleştikleri coğrafyanın fiziksel ve iklimsel koşullarının değişiklik arz etmesi üretimde onları alternatif faaliyetlerle uğraşmaya sevk etmiştir. Bu açıdan Türklerin ekonomisi karma karakter taşımıştır. Hayvancılık ahaliye tam gıda tedarikini hiçbir şekilde garanti etmemiştir. Türkler salgın hastalıklar ya da başka sebeplerle gerçekleşen hayvan kayıplarını, tarım ve balıkçılık gibi faaliyetlerle telafi etmeye çalışmışlardır. Bu sebeple olsa gerek yarı göçebe yerleşimler belirlenirken hem otlakların hem de su kaynaklarının var olduğu alanlar tercih edilmiştir. Su hayvanların gereksinimi, tarım alanlarının sulanması, ticari ulaşımın sağlanması ya zanaat üretiminde kullanılması gibi fonksiyonlarının yanı sıra balık gibi hazır gıda temininde oldukça fayda sağlamıştır.

Balıkçılık en eski çağlardan beri uğraş verilen iş kollarından birini oluşturmaktadır. Muhtemelen her insan topluluğunun evrimleşme süresince gerçekleştirmiş olduğu balık tutma faaliyeti hem tuzlu hem de tatlı su kaynaklarında gerçekleşmiştir. Kaynaklar Türklerin erken dönem balıkçılık faaliyetleri hakkında sessizliğini korumuş olsa da onların çok eski zamanlardan beri balıkçılıkla uğraşmış olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira çok geniş bir alana yayılan Türk topluluklarının bulunduğu sahalar geniş nehir ağlarına ev sahipliği yapmıştır. Örneğin Baykal’dan batıya doğru Yenisey, Lena, Obi, İrtiş, Hazar’a dökülen Yayık, İtil, Karadeniz’ dökülen Ten, Özü, Turla ve Tuna şeklinde devam eden bir nehir silsilesi ile karşılaşırız, daha güneyde ise Türkistan’a hayat veren Aral’da Amu Derya, Sir Derya ya da Balkaş, İli, Tarım gibi çok sayıda su kaynağı bulunmaktadır. Bu kaynak bolluğuna rağmen Türklerin balıkçılıkla ilgili uğraşlarının kaynaklarda çok fazla yer edinmemesinin sebebi büyük ihtimalle temel geçimlerinin hayvancılık ile idama ettirilmesinden kaynaklanmaktadır. Fakat destanlarda yer alan haberler Türklerin balık türlerini özellikle de ırmakta yaşayan türleri iyi bildiklerini göstermektedir. Bu balık türleri arasında cortan (turna balığı), yurış (kaulbarsch-

trakya levreği), kıdık (barsch-tatlı su levreği), yaan (fil) balığı vd. yer almaktadır (Ögel 2014a, s. 677).

Türk tarihinde balıkçılıkla ilgili en erken haberler Ön Türklerin de içerisine dâhil olduğu Minusinsk, Altay, Doğu Kazakistan ve Doğu Türkistan sahasına yayılmış olan Afanasyevo kültürüne (M. Ö. 3000-1700) uzanmaktadır. S. V. Kiselev bu kültür sakinlerinin avcılık ve toplayıcılığın yanı sıra balıkçılıkla da uğraştıklarını belirtmektedir (Kiselev 1949, 30). Afanasyevo kültürünün Yenisey anıtlarında arkeolojik olarak keşfedilen balık omurları kolye yapımında kullanılmıştır (Badetskaya vd. 2014, 134). Bu kültürün devamı olan Okunev, Andronova, Karasuk, Tagar kültürlerinde de balıkçılık emarelerine rastlanmaktadır (Topsakal 2017, 45).

Bozkırlı bir kavim olan ve M. Ö. VIII-III. yüzyıl arasında Doğu Avrupa ve Türkistan sahasında yaşamış olan İskitler meskûn oldukları coğrafya sebebiyle balıkçılıkla haşır neşir olmuştur. Onlar hakkında en detaylı bilgileri sunan V. yüzyıl Yunan tarihçisi Herodotos IV. kitabında Borysthenes yani Özü (Dnyeper) Nehri kıyısında mersin balığı avladıklarından bahsetmektedir: “Denize döküldüğü yerde kendiliğinden oluşmuş uçsuz bucaksız tuz depoları vardır. Mersin balığı denilen ve havyar çıkartılan kocaman balık bol miktarda tutulur ve daha başka olağanüstü yararlar sağlar” (Herodotos IV, 53). Bununla birlikte II. yüzyıldan itibaren İskitlerin Özü Nehri’nde yayın balığı avladığı bilinmektedir. Fakat Türk kavimlerinin çoğunda olduğu gibi balık, bozkırlı kavimlerin yemek kültüründe çok fazla yer edinmemiştir. Zira Kamenskiya kentinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda balıkçılığa dair hiçbir ize rastlanmaması İskitlerin çok fazla balık tüketmediklerini akla getirmektedir (Grakov, 2020, s. 99).

Bozkır sahasında yönümüzü daha doğuya çevirdiğimizde Hunların da balıkçılık ile uğraştıklarını saptamaktayız. Altay bölgesinde gerçekleştirilen kazılarda Yukarı Katun’daki Verh-Uymon mezarında Hun zamanına ait (M. Ö. III- M. S. II. yy) olduğu düşünülen demirden balık kancası ve bir kemik zıpkın (res. 1) keşfedilmiştir. Bu mezar alanı Miladi I-V. yüzyılları kapsamaktadır (Soenov ve Ebel 1992, 24). Yine Asya Hunlarının devamı olan ve göçler neticesinde Tuna sahasına uzanan Avrupa Hunlarının geçim kaynakları arasında balıkçılık yer almıştır (Baştav 2002, 860-884).

Hazar Kağanlığı’nın ekonomisi diğer pek çok Türk devletin de olduğu gibi mutlak göçebelikle sınırlanmamış, karma bir özellik sergilemiştir.

Hazar ahalisi ticaret, tarım ve hayvancılığın yanı sıra balıkçılıkla da haşır neşir olmuştur (Artamanov 2008, 510). Zira X. yüzyılda Hazar Kağanı Yusuf’un Endülüs Emevi halifesi III. Abdurrahman’ın danışmanı Hasday bin Şaprut’a yazdığı mektupta ülkelerinin az yağış almasına karşın bolca nehre sahip olduğu ve bu nehirlerden (başta Aşağı İtil) çokça balık tutulduğu geçmektedir (Pis’mo İosifa 2006, 669). X. yüzyıl İslam coğrafyacısı İstahri, ise eserinde (Mesalik el-memalik) Hazarlardan bahsederken, onların yiyeceklerinin çoğunluğunun pirinç ve balıktan oluştuğunu aktarır. Bu gayet tabii bir durumdur. Zira Hazarların meskun bulunduğu coğrafya Hazar Denizi başta olmak üzere İtil (Volga), Yayık (Ural), Kuban, Ten (Don), Özü (Dnyeper) nehirleri gibi önemli rezervlere ev sahipliği yapmıştır. Özellikle İtil Nehri’nin Hazar’a dökülmesiyle oluşan delta bölgesinde balıkçılık aktif olarak yapılmıştır. Zira bu nehrin sahip olduğu balık bolluğundan Kaşgarlı da söz eder:

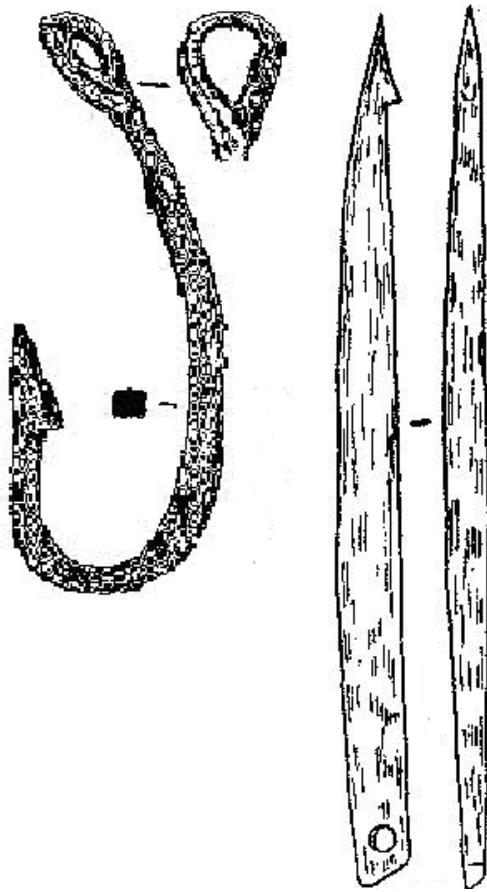
Etil suwı aka turur, (İtil suyu akar durur)

Kaya tüpi kaka turur, (Kayaların dibini döver durur)

Balık telim baka turur, (Bol balıklar bakar durur)

Köling takı köşerür.” (Gölcük dahi taşar). (Divanu Lugati’t-Türk 2015, 34)

XII. yüzyıl Arap coğrafyacı İdrisi, Hazar ülkesinden bahsederken bir balık türünü ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir: “Bunşka (Nuşka) adasında şehriyar denen balık avlanır. Bu balık iskangurun bir çeşidi olup deniz fırtınalı olduğu zaman adanın batısındaki bir limanda avlanır. Cinsi gücü arttırmada iskangurun gösterdiği tesiri gösterir. Hatta ondan daha makbul ve etkilidir. Avcı oltasını veya ağını atıp bu balık ağa takılınca normalden daha fazla cinsi arzu duyar ve bundan balığın ağa takıldığını anlar. Fakat bu balık nadir bulunur. Uzunluğu 1 zira ile 1 karış arasında değişir. Daha büyük olmaz. İçi temizlendikten sonra tuz ve zencefil ile muamele edilip turunç yapraklarına sarılır, bu havalideki hükümdarlara hediye edilir. Onlar da hediye edeni mükafatlandırır. Bu balığın dilinin altında 1 kırat ağırlığında inci bulunur” (Şeşen 2001, 122). Bahsi geçen bu deniz mahsulünün tasvir edildiği özellikleri sebebiyle istiridye olabileceği akla gelmektedir. Zira kabukları arasında inci barındıran bu kabuklu deniz mahsulünün, eski zamanlarda cinsel gücü arttırıcı özelliği olduğuna inanılmıştır. Kadın organına benzetilerek doğurganlığın, dişiliğin, bereketin sembolü olarak görülen istiridyenin bu telakki çerçevesinde mitleşmesi Antik Yunan inancına

Res. 1. M. Ö. III- M. S. II. yy. Hun dönemi balık kancası ve bir kemik zıpkın

Fig. 1. 3rd century B.C and 2nd century AD Hun fish hook and a bone harpoon

Рис. 1. Рыболовный крючок и костяной гарпун в гуннский период (III век до н.э. – II век н.э.)

Balıkçılık İtil Bulgarlarının ekonomik yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Zira devletin bulunduğu arazi İtil, Kama ve bunların kollarından oluşan zengin bir nehir ağına sahiptir. Yazılı ve arkeolojik kaynaklar bölgedeki balıkçılık hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Yazılı kaynaklardan olan seyahat notları bu açıdan oldukça zengindir. 922 senesinde Abbasi Halifelik elçiliği bünyesinde Bulgar yurduna gelen İbn Fadlan, seyahatnamesinde (el Rihle) Bulgarların yemeklerinde zeytinyağı, susunyağı, tereyağın yerine balık yağı kullandıklarını ve bu sebeple yiyeceklerinin fena koktuğunu aktarmıştır (İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015, s. 29).

XII. yüzyılda İspanya'dan yola çıkan Seyyah Ebu Hamid Muhammed el-Gırnati İran'dan hareketle 1134-1135 senelerinde vardığı İtil'de ahalinin içtimai hayatına yönelik ayrıntılı gözlemlerde bulunmuş ve bu gözlemlerini seyahat notlarına (Tuhfetu'l-elbab ve nuhbetu'l a'cab) kaydetmiştir. Bulgarların da meskûn olduğu bir sahayı oluşturan Saksin civarında gördüğü balık türlerinden bahseden Gırnati, avlanan balıkların büyüklüğü karşısında hayrete düşmüştür: *Bu nehirde (İtil) daha önce dünyada eşini benzerini görmediğim balık türlerini gördüm mesela öyle bir balık var ki, güçlü bir deve bunları ancak taşıyabilir. Tabi ki bunların (balık) küçükleri de var. (Bunlar) kılçıksızdır ve başında kemik, ağzında diş yoktur. Sanki tavuk etiyle doldurulmuş kuzunun budu gibidir. Besili kuzu etinden daha güzel ve lezzetlidir. Bu balığın içine pirinç doldurulur ve kızartılır. Bu balık bize yüz yarım danik (dirhem altıda biri) bedeli ile satılır. Bu balığın karnından çıkarılan yağ lamba için bir ay yetebilir. Midesinden de bizim ağırlığımızın yarısı kadar tutkal çıkarılır. Bu balığın eti tuzlanarak*

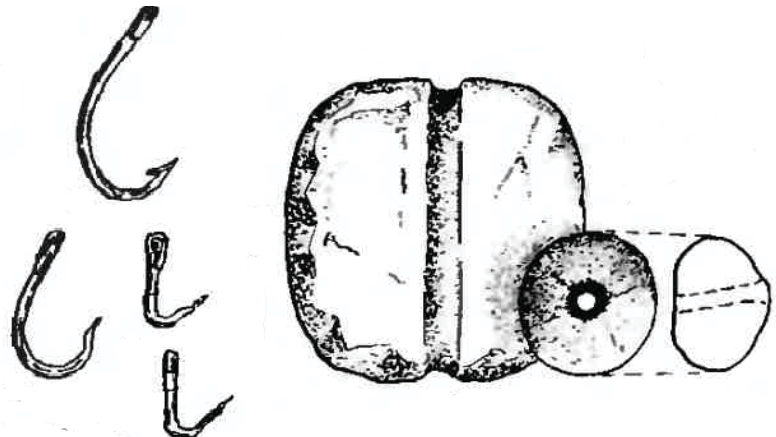
dayanmaktadır. Bilimsel olarak da içerdiği iyot, çinko ve fosfor sebebiyle testosteron üretimini arttırdığı düşünülmektedir (Akdeniz ve Sırtlı 2020, s. 27–54).

Arkeolojik araştırmalar Hazar Kağanlığı ahalisine atfedilen Saltovo-Mayatsk kültür dairesi içerisinde gerçekleştirilen balıkçılık faaliyetleri hakkında ipucu sağlamaktadır. Çoğu Saltovo yerleşiminde balık kemiklerine rastlanmıştır. Örneğin Pravoberejno Tsimlyansk yerleşiminde balık kemikleri, balıkçı yerleşimleri ve bu balıkçı yerleşimlerinde farklı türde oltalar ve kurşunlar (res.2) keşfedilmiştir. Aşağı Ten, özellikle de Azak Denizi kıyısında keşfedilen göçebe yerleşimlerde de balıkçılıkla (balık kemikleri, oltalar) uğraşıldığı kaydedilmiştir (Плетнева 1967, c. 148–151).

Res. 2. Pravoberejno Tsimlyansk yerleşimi balık oltaları ve kurşunlar

Fig. 2. Fishing rods and bullets in Pravoberejno Tsimlyansk settlement

Рис. 2. Рыболовные крючки и грузила в Правобережном Цимлянском городище

kurutulur ve dünyadaki bütün kurutulmuş etlerden daha güzel olur. Saf, kırmızı kehribar renginde olup, ekmekle beraber yenir (Gırnati Seyahatnamesi 2011, 187). Gırnati'nin tasvir ettiği balık türü muhtemelen mersin balığıdır. Zira kışı sığ deniz sularında geçiren mersin balığı üremek için ilkbahar başlarında nehirlere girerek, nisan ve haziran aylarında yumurta bırakır. Dünyanın en büyük tatlı su balığı olmakla birlikte 6 metre uzunluğa ve 1 ton ağırlığa ulaşabilmektedirler. Seyyahın bahsettiği gibi iskeletleri büyük oranda kıkırdaktan oluştuğu için adeta kemiksiz gibi görünürler. Ekonomik olarak ise oldukça kıymetlidir. Yumurtalarından havyar, hava keselerinden tutkal yapılır, eti ise değerlidir (Üstündağ 2005, 6-8). Bu haberlerin dışında Bulgarların ihraç malları arasında da balıklar yer almaktadır. X. yüzyıl Arap coğrafyacılardan olan Mukaddesi Bulgar'dan Harezmi'ye ihraç edilen Bulgar malları arasında büyük balıklar, balık tutkalı, balık dişleri olduğunu aktarmıştır (Hvol'son 181).

Arkeolojik kaynaklar ise Bulgarların balıkçılıkta kullandığı aletler hakkında önemli veriler sunmaktadır. Bulgarların gıda depolamak için kullandıkları çukurda mersin, yayın, levrek başta olmak üzere çeşitli balıklara ait pullar ve kılçıklar keşfedilmiştir (Казаков, 1991, c. s89). Balık ağıları için kurşunların, demir balık kancalarının ve bir kancayla uzunca bir levha şeklindeki oltakaşığı keşfedildiği Bulgar ve Suvar yerleşimindeki kazılar, bu kentlilerin nüfusunun balıkçılıkla uğraştığını doğrulamaktadır. Bulgar yerleşimlerinde keşfedilen olta iğneleri yuvarlak kamış kalınlığına göre iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilki 5,5 cm uzunluğa, kıvrımın aşağı kısmında 3-6 cm. genişliğe ve 3,5-7 cm. çapa sahip en büyük numunelerden oluşmaktadır. İkinci grubun olta iğneleri İzmersk I yerleşimine aittir ve 1,5-3 cm. çapından telden yapılmış, kıvrımın aşağı kısmının genişliği ise 1-1,5 cm'dir (res. 3). İlk grubun olta iğneleri ebat itibarıyla büyük ihtimalle mersin, yayın gibi büyük balıkları yakalamak için ikinci grubun olta iğneleri ise daha küçük balıkları yakalamak için tasarlanmıştır. Yine zıpkınlar ve buz kırma levheleri balıkçılıkla alakalı olan buluntular arasındadır (Казаков 1991, c. 88-89). Cuketau kentinde yapılan kazılarda "biri delinmiş, 19 adet taştan yapılmış balık ağırlıkları (batırıcı) keşfedilmiştir (Хузин, Набиуллин, 1999, c. 96): "Kazı sırasında, amacı belirlenemeyen birkaç yapı daha ortaya çıkarıldı. Bunların küçük boyuttadır. Bunları balık pulları kaplamıştır, ayrıca bu yapıların birinde 100'den fazla mersin balığı kılçığı açığa

23, 24, 25, 26, 27 nolu buluntular (İzmersk I)

Res. 3. Olta İğneleri

Fig. 3. Fishing hooks

Рис. 3. Рыболовные крючки

çıkmıştır" (Хузин, Набиуллин, 1999, c. 97). Büyük ihtimalle bunlar balıkları depolamak amaçlı kullanılmıştır. Yine Bulgarların başkenti Bilyar'da da balıkçılığa dair çok sayıda avcılık malzemesi (res. 4) keşfedilmiştir (Halikov 2006, 248).

Balıkçılık faaliyetinin hangi Türk halkları arasında gerçekleştirildiği hakkında (İskitler, Hazarlar ve Bulgarlar dışında) yazılı ve arkeolojik kaynaklar sessizliğini genel olarak korumuştur. Fakat söz konusu inanç olunca arkeolojik ve folklorik kalıntılar balığın Türk dünyasındaki manevi boyutuna geniş olarak ışık tutmaktadır. Fakat balığın Türk sanatında ve sözlü kültüründe yer edinmesinin sebebi özellikle Güney Sibiry'a da bulunan halkların geçimlerinin çoğunlukla balıkçılık olmasıyla pek alakalı durmamaktadır. Elbette ki bir halkın hayatını idame ettirmede rol oynayan faaliyetlerin o halkın dünya algılayışında yer edinmesi kaçınılmazdır. Fakat balığın bu etkisi daha çok kozmogonik telakki ve diğer inançlar ya da halklarla gerçekleştirilen kültürel bir etkileşimin sonucu gibi durmaktadır.

Balık İmgesi

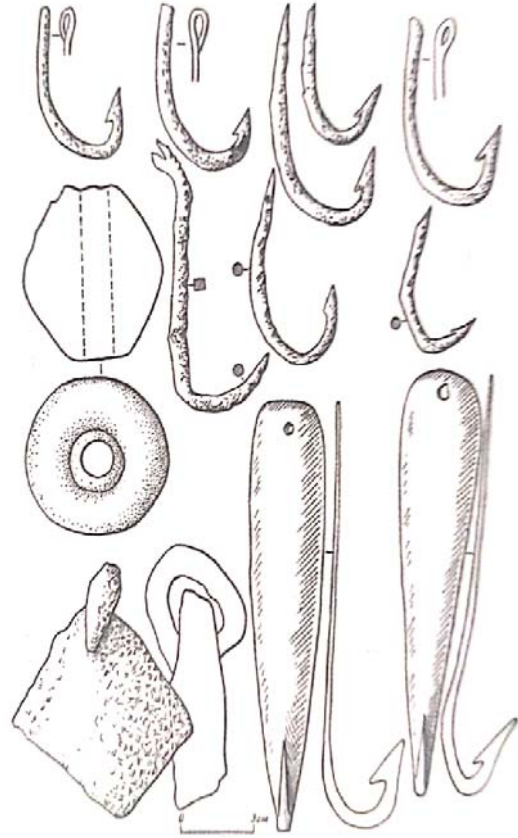
Eski Türk inanç sisteminde yer-su kültürle bağlantılı olarak su önem verilen bir unsuru

oluşturmuştur. Öyle ki Orhun Kitabelerinde dahi yer ve su, Türklerin koruyucu ruhu olarak sayılmıştır. Bu sebeple Türkler meskûn oldukları coğrafyadaki suların kirlenmemesine, bir ruhu olduğu inanılan bu kaynağın hayatı fonksiyonlarını devam ettirmesine, doğal işleyişin bozulmamasına büyük önem vermişlerdir. Bu sebeple olsa gerek kutsal sayılan bazı nehirlere girilmesi ve onlardan balık avlanması yasaklanmıştır (Roux, 2011, s. 139). Örneğin Gerdizi Kimeklerin (Kıpçak) İrtiş Nehri'ni kutsal saymasından bahsetmektedir (Şeşen 2001, s. 74). Yine Yakut Türkleri de her ırmağın, gölün bir ruhu olduğuna inanmış, balık avına çıkmadan önce bu su ruhu için doğurmamış bir inek kurban edip balık ve içki sunmuştur (Kalafat, 1995, 54).

Balığın Türk mitolojisinde nadir de olsa kutsal sayılan hayvanlar arasında yer aldığı da kayda geçmiştir. Örneğin X. yüzyılın ilk çeyreğinde Başkurların ülkesini ziyaret etmiş olan İbn Fadlan, onların bazılarının yılanlara, bazılarının kuşlara, bazılarının da balıklara taptıklarını ifade etmektedir (İbn Fadlan Seyahatnamesi 2015, s. 20). Burada bir Türk boyunun kutsal atfettiği ve totem kabul saydığı hayvan kastedilmektedir. Totemlerin oluşumunda yaşanan coğrafyanın faunası büyük önem arz etmektedir. Su kaynaklarının yer aldığı bir alanda balığın kutsallaştırılması bu açıdan gayet olağan gözükmektedir. Bu hususta bir başka misal de Oğuzlardan gelir. Türk mitolojisinde göçlerin kutsal atfedilen bir hayvan rehberliğinde gerçekleşmesine oldukça sık rastlanılmaktadır. Bu babda Oğuzların Aral'daki rehberini yani yol göstericisini bir balık oluşturmaktadır (Roux, 2011, s. 218).

Yakut Türkleri için Baykal Gölü oldukça önem arz etmiştir. Onlara göre bu gölün derinliklerinde Arağıt denen bir balık yaşar, bu gölün dibi ise dünyanın tabanını oluşturur. Yani Dünya, Baykal Gölü'nün içinde yaşayan bir balık üzerinde durmaktadır (Ögel 2014, s. 473). Bu mitolojik anlayışta hem suya hem de balığa atfedilen kutsallık ön plana çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında su ve özellikle balıkla ilgili mitolojik anlatımların Kuzeydoğu Asya'da yaşayan ve hayatlarını idame ettirmede balığın önemli bir yer işgal ettiği Türk halklarında yoğun olarak var olduğunu görmekteyiz. Örneğin Türk kozmogonisinde Dünya'nın bir balık üzerinde durması yine bu halkların sözlü edebiyatlarında yer alır ki en bilinen anlatım Altaylı Türklerin Yaradılış Destanı'nda geçmektedir. Destanda Tanrı Ülgen üç büyük balık yaratır ve bu balıklar dünyaya destek olup, onu sırtında taşır. Zincirlerle bağlı tutulan ve başı kuzeye dönük olan ortadaki

Res. 4. Bilyar yerleşimi olta iğneleri, kurşunlar

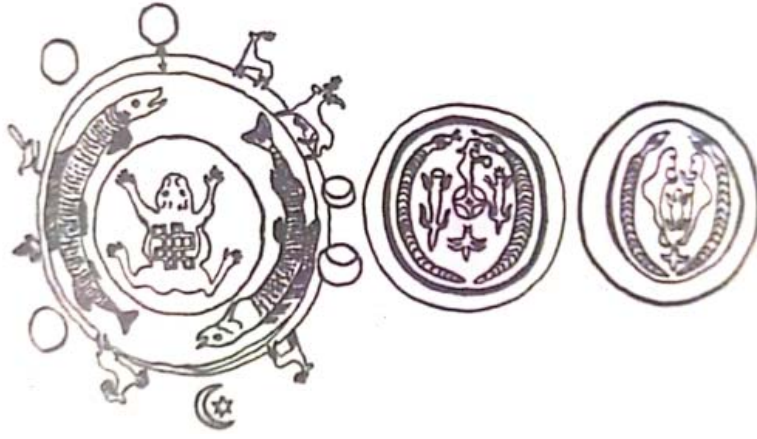
Fig. 4. Fishing hooks, bullets in Bilyar

Рис. 4. Рыболовные крючки и грузила в Билиаре

balık başını sallarsa yerle gök birbirine karışır (Radloff 1994, 6). Dünyanın bir balık üzerinde durması inancı Türkler dışında Hint, Japon, Fin-Ugor vd. halkların sözlü anlatımlarında yer almıştır. Zaten araştırmacıların ortak fikrine göre bu inanç, dünyayı bir kaplumbağanın sırtlandığına inanan Çin ve Dünya'yı bir balığın taşıdığına inanılan Hint, sonrasında da Budizm tesiriyle Altay ve Türk sahasına girmiştir (Ögel, 2014, s. 475). Zira bu durum Altay kamlarına ait dünya diskleri üzerindeki denizin ortasındaki kaplumbağa-kurbağa ve bunun kenarlarında yer alan iki balık motifiyle de tasdiklenmektedir (res. 5).

Maddi sanat eserlerine baktığımızda da sıklıkla balık imgesiyle karşılaşmaktayız. Bu örneklerden en erken tarihli olanlarından bir kısmı İskitlere aittir. İskitlerle ilişkilendirilen Pazırık kültürü anıtlarında çok sayıda balık tasviri yer almaktadır (Руденко, 1960, с. 260). Örneğin balık şeklinde bir kolye, eyere asılı olan bir koç kafasını yakalayan balık tasviri, yine mevtanın bacağı üzerine dövülmüş bir balık resmi, halılara işlenen balık motifleri vd. Pazırık kültürünün kalıntıları arasında yer almaktadır (Руденко, 1953. с. 135, 136–285). İskitler gerçekten de balık imgesini sanat eserlerinde yaygın olarak kullanmıştır. Örneğin M. Ö. VI.

Res. 5. Altay Şamanlarının Dünya diskleri

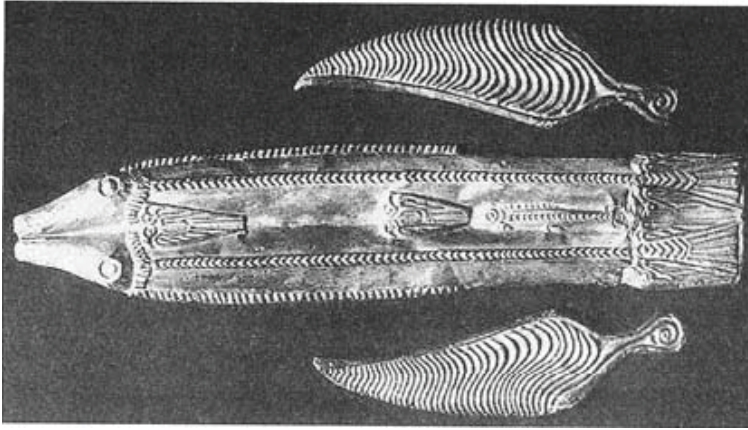
Fig. 5. Earth discs of Altai Shamans

Рис. 5. Земные диски алтайских шаманов

yüzyıla tarihlenen ve Polonya’da keşfedilen altından yapılmış balık kabartması (Vettersfelde) oldukça ilginçtir (altın balık). Balığın kuyruk kısmında kartal ve koçbaşları, gövdesinde yüzen balıklar ve pars-geyik av sahnesi tasvir edilmiştir. Bu altın balık bir kalkan üzerine yerleştirilmek amacıyla imal edilmiştir. Yine Ukrayna’daki Soloha kurganında bulunan V. yüzyıl sonu ve VI. yüzyıl başlarına ait tahta kap kacakları süsleyen tezyinatta, at alınlığı ve yanaklıklara ait olduğu düşünülen kabartma tekniği ile birbirine simetrik yerleştirilen balık tasvirlerinin yer aldığı buluntuda (res. 6) ve yukarıda bahsi geçen Vettersfelde altın balığı kabartmasında her ne kadar Yunan etkisi olduğu düşünülse de İskitlerde balığın kutsallaştırılmasının sanata yansıdığı gözlemlenebilmektedir (Grakov, 2020, s. 99).

Arkeolojik kaynaklar temel alındığında balık imgesinin yer aldığı buluntularının çoğunun İrtiş ile Ob nehirleri havzalarında bulunan Ural-Altay halklarına ait kalıntılara ait olduğu gözlemlenebilmektedir. İdrisi bu sahada meskûn bulunan Kimeklerin sularının bol olduğundan ve bu sularda çokça büyük balık tutulduğundan bahsetmektedir (Şeşen 2001, 108-109). Balığın imgesel olarak Kimek eserlerinde yer alması da farklı bir hususun sonucudur. Altay ve Ob-İrtiş nehirleri arasında bulunan kurganlarda yer alan defin malzemeleri arasında balığa sıkça rastlanmaktadır. Bunlar Kimek-Kıpçak dönemine ait kutsal sayılan ve ritüel objeleri içeren “Uzun Kurganlar” olarak adlandırılan eserlerde keşfedilmiştir. Etnografik malzemelere dayanarak Kimekler arasındaki balık ve kuş tasvirlerinin ongon/tös kültürüyle ilişkili erken şaman ritüellerinin izlerini taşıdığı söylenebilmektedir. Zira Kimekler arasında en yaygın inanç biçimini, Tengricilik kalıntılarıyla birlikte yaşayan Şamanlık olmuştur. Özellikle kadın mezarlarından elde edilen tokalar üzerindeki zooantropomorfik tasvirler, Kimeklerin dünya görüşünde geleneksel kültürün korunduğunu göstermektedir (Kazakistan arheologiyası, 2013,

128).Örneğin bölgede IX–X yüzyıla tarihlenen Zevakinsk kadın mezarında Kimek tipi küpeler, Eski Türkçe ibareli bir ayna ve bir balık heykeli keşfedilmiştir. Yine benzer olarak Doğu Kazakistan bölgesinin Şemonaihinsk bölgesinde keşfedilen bir gömüde defin eşyaları arasında bronz bir balık heykeli (res. 7) dikkat çekmektedir (Kazakistan arheologiyası 2013, p. 225). Balık üzerinde üç yapraklı çiçeğin dört dalının filizlendiği kabartma iki daire içine alınmıştır. Bu bölgedeki birçok kurganda benzer üç boyutlu balık figürü yer almaktadır. Araştırmacılara göre bu desende hayat ağacı ve güneş kültlerini yansıtan semboller birleştirilmiştir. Ana görüntü olan balık ise su kültürüyle bağlantılı durmaktadır. Genel olarak kompozisyon güneş de dâhil olmak üzere suyla ahiret dünyasının ilişkisi, nihayetinde ise en geniş anlamıyla esenlik ve doğurganlıkla dışı üretkenliğinin bağlantısını ifade etmektedir (Kazakistan arheologiyası 2013, s. 104). M. Eliade de su ve balığın eski inançlarda doğurganlık simgeleri olduğunun altını çizmektedir (Eliade 2014, s. 197). Zira Türk yaratılış anlatılarında da balık, gök gürültüsünün hayvan biçimli karşılığı olarak verilir. Nehir ve göl kıyılarında yaşayan Türk halklarında balık bereket, refah ve bolluğu temsil etmektedir (Çoruhlu 2011, s. 167). Bununla birlikte balıklar su ile ilişkili olarak saflığın sembolü olarak görülmüştür. Bu bağlamda Kimek-Kıpçakların dışında başka Türk halklarının arkeolojik kalıntılarında balık tasviri yer almaktadır. Örneğin Erken Türk dönemi (VI–VIII yy.) Kudurge mezarlığında eyer üzerinde bir av sahnesi ile gerçekçi olarak betimlenen iki balığın tasviri keşfedilmiştir. Yine bu bölgeye bitişik bölgelerin birinde Baraba bozkırında taş balık figürleri bulunmuştur. Ancak bunlar çoğunlukla şematik olarak işlenmiştir. Balık tasvirleri, komşu bölgelerdeki birçok senkron kurgandan çıkarılmıştır. Örnek olarak asil bir Uygur savaşçısının mezarında birbirine karşıt olarak konumlandırılan iki balığın tasvir edildiği bakır gümüş kaplama kemer plakaları

Res. 6. VI. yüzyıl İskit zanaatında balık
Fig. 6. Fish in 6th century Scythian art
Рис. 6. Рыба в скифском искусстве VI века

bulunmaktadır. Arkeolojik araştırmalar sayesinde IX–X yüzyıl Yenisey Kırgız anıtlarında bunların en yakın analogilerinin olduğu bilinmektedir. Yukarıda da bahsi geçtiği gibi Doğu Kazakistan Kimek-Kıpçak dönemi kurganlarından çıkarılan çift balık tasvirlerinin yer aldığı metal mamuller araştırmacılar arasında yaygın bir Budist sembolü olarak kabul edilmiştir. Burada balık imgesinin evlilikte sadakat ve mutluluk, doğurganlık, zenginlik ve dostluk sembolü olduğuna inanılmıştır. Çin’de ise Tang Hanedanlığı döneminde, bir balık veya bir çift balık, gücün ve yüksek sosyal konum sembolü olarak kabul edilmiştir. X. yüzyılda Liao veya Kidan eyaletinde (bugünkü İç Moğolistan ve Çin’in kuzeyi) balık, imparator hizmetkârları tarafından kemer üzerinde tasvir edilmiştir. Öyle ki balık imgesi taşıyan kolye cesaret sembolü olarak seçkin hizmetler karşılığında hizmetkârlara ödül olarak verilmiştir (Aitkali 2021, s. 128).

Balığın görüldüğü üzere Türk inanç dünyasında farklı manalara gelen çeşitli tasvirleri bulunmaktadır. Bizim ele aldığımız imgeler en başlıca olan balık motiflerini oluşturmaktadır. Zira balık imgesi tarihi süreçte halkların inanç penceresine göre çok geniş bir yayılım göstermiştir, balığa farklı anlamlar atfedilmiştir. Örneğin 620 senesinde Göktürk Kağanı Tung Yabgu, dostluğunu göstermek amacıyla balık yumurtası sunmak için Çin’e bir elçi göndermiştir (Taşağıl 2016, s. 151). Kuzey Asya Türk halkları arasında yer alan Olta Salan Yiğit (Karmak salgan cigit) adlı masalda balık kısımet motifi ile ilişkilendirilmiştir: “Bu yiğit, her gün balık tutmuş. İki veya üç balık tuttuğu zaman ise o sayıda kedi veya köpek, ortak olmak için ortaya çıkarmış”. Bazen ise balık destanlarda kurtarıcı sıfatıyla yer almıştır: “Mollalarla arası iyi olmayan bir çocuk, kurtulmak için bir balık

oluyor. Molla da hemen turna balığı donuna girip onu kovalıyor. Yutmak istiyor; fakat çocuk kuzey denizlerinde görülen yurış balığı oluyor ve molla onu yutamıyor. Bundan sonra kuş olup, Han’ın penceresine konuyor” (Ögel 2014a, s. 677). Bu tarz örnekleri çoğaltmak daha önce bahsi geçtiği gibi pek mümkündür. Sonuç itibarıyla Türk halklarının çok geniş bir alana yayılmış olması ve İslamiyet, Hristiyanlık, Budizm gibi yeni inançlarla ya da yabancı halkların ananeleri ile tanışmaları Tengricilik devrinde oluşan maddi ve manevi kültürlerinin değişime uğramasına sebebiyet vermiştir. Bu süreçten balık imgesi de nasibini almıştır.

Sonuç

Yazılı kaynaklar incelendiğinde tarihi süreçte eş sesli bir yapıya sahip olduğu görülen balık kelimesinin bugünkü anlamda kullanımı Sibirya’nın Neolitik ve Tunç Devri yerleşikliklerinin balıkçılık faaliyetlerinin su kenarlarında dolayısıyla ilk yerleşimlerinin de su, balık kenarında kurmuş olmasıyla alakalıdır. Bu yerleşimlerin zamanla kalıcı sabit ve tahkimli yerleşimlere dönüşmesi ise balığın

Res. 7. Doğu Kazakistan bronz balık heykeli
Fig. 7. Bronze fish statue in East Kazakhstan
Рис. 7. Бронзовая скульптура рыбы
в Восточном Казахстане

kent anlamında kullanımına sebebiyet vermiştir. Yani balık kelimesinin hem “kent” hem de “balık (hayvan)” anlamının değişkenliği Türklerin meskûn bulunduğu coğrafyadaki iktisadi yapılarıyla alakalıdır. Fakat yazılı ve arkeolojik kaynaklar incelendiğinde Türklerin hayvancılıkla geçindikleri, sulak alanlarda meskûn olmalarına karşın balıkçılık ile çok ilgilenmedikleri görülecektir. Fakat genel kabule göre Avrasya coğrafyası da dâhil olmak üzere konargöçer ya da göçebelikten evvel yerleşikliğin olduğu, göçebelğe yerleşiklikten sonra geçildiği ve bu yerleşikliğin temelinin su kenarlarında bulunan balıkçılık mesleğiyle alakalı olduğu görüşü hâkimdir. Bu sebeple Türkler de diğer Avrasya halkları gibi balıkçılık mesleğine yabancı olmamışlar, temel geçim kaynaklarına alternatif olarak balıkçılıkla ilgilenmişlerdir. Başta Güney Sibiryaya olmak üzere pek çok Türk halkının (İskitler, Hunlar, Hazarlar, Bulgarlar, Kimek-Kıpçaklar vd.) geçim faaliyetleri arasında

balıkçılık yer almıştır. Bu husus arkeolojik ve yazılı kaynaklar tarafından da tasdiklenmiştir. Balıkçılık faaliyeti ile çok ilgili olmaksızın Türk sanatında kullanılan balık imgesi ise balığın Türk toplumunun inanç sisteminde işgal ettiği konumu gözler önüne sermektedir. Özellikle İrtiş ile Ob nehirleri havzalarında bulunan Ural-Altay halklarına ait üzerinde balık motifi taşıyan çok sayıda eser gün yüzüne çıkartılmıştır. Bu eserlerde yer alan balık imgelerinin eski Türk inanç sistemiyle bağlantılı olduğu varsayılırken, Türk sözlü geleneğine ait destan ve masallarda yer alan balık motifinin ise kültürel etkileşimler sonucu dış menşeli olduğu düşünülmektedir. Öyle ya da böyle balık imgesi Türk sanatında yer edinmiş önemli hayvan motiflerinden birini oluşturmuştur. Tarihi süreçte balığın geçirdiği bu değişimi incelemek Türk toplumunda gerek iç gerek ise dış etkenli değişen filolojik, dinsel ve içtimai unsurları açığa çıkarmak açısından mühimdir.

KAYNAKLAR

- Aitkali A.* Arkeolojik ve Tarihi Açından Doğu Kazakistan'daki Türk Dönemi Anıtları (VI–XII yy). Akdeniz Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tarih ABD. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021. 292 s.
- Akdeniz D., Sırtlı A.* Erken Dönem Mitolojisinde Afrodizyak Yiyeceklere Ait İnanışlar // Journal of Tourism and Gastronomy Studies. 2020. 8 (4). S. 2745–2768.
- Artamanov M. İ.* Hazar Tarihi. İstanbul: Selenge Yayınları, 2008. 670 s.
- Badakoğlu U.* Antik Kaynaklar ve Güncel Çalışmalar Işığında Sarmatlar-İskitler. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi. Sosyal Bilimler Ent. Tarih ABD. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bilecik, 2018. 165 s.
- Başer A.* Osmanlı Devleti ve Gagauzlarla İlişkilerin İlk Devresine Dair Bazı Gözlemler. Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri. I. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni. 2018. S. 9–22.
- Baştav Ş.* Avrupa Hunları. Türkler Ansiklopedisi. C. I. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. S. 853–886.
- Çoruhlu Y.* Türk Mitolojisinin Ana Hatları. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011. 256 s.
- Durmuş İ.* İskitler // Doğu Avrupa Türk Tarihi / Ed. O. Karatay ve S. Acar. İstanbul: Kitabevi, 2018. S. 9–54.
- Eliade M.* Dinler Tarihine Giriş. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014. 455 s.
- Gırnati Seyahatnamesi.* Haz. Fatih Sabuncu. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011. 222 s.
- Grakov B.N.* İskitler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020. 372 s.
- Herodotos.* Tarih. Çev. M. Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017. 817 s.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi.* Çev. R. Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015. 78 s.
- Kalafat Y.* Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. 196 s.
- Divanu Lügati't-Türk, Kaşgarlı Mahmud.* Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin (Divanu Lügati't-Türk, Introduction-Text-Translation-Notes-Index). Haz. A. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu. Ankara: TDK. 995 s.
- Karatayev O.* Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri // Türkler Ansiklopedisi. C. II. 2002. S. 377–385.
- Kazakistan arheologiyası.* Dereker men zertteuler. Red. Z. Samaşev. T. III. Astana, 2013. 404 s.
- Kuzuyev R. G.* İtil-Ural Türkleri. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013. 539 s.
- Minorsky V.* Balgitzı “Lord of the Fishes // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 1960. 56. 1960. S. 130–137.
- Ögel B.* Türk Kültür Tarihine Giriş 1. Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara). Ankara, 1991. 495 s.
- Ögel B.* Türk Mitolojisi. C. I. Ankara: TTK Yayınları, 2014. 745 s.

- Ögel B. *Türk Mitolojisi*. C. II. Ankara: TTK Yayınları, 2014a. 778 s.
- Roux J. P. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011. 381 s.
- Sümer F. *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK Yayınları, 2014. 113 s.
- Taşgöl A. *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge, Kültür Sanat, 2016. 368 s.
- Theophanes. *The Cronicle of Theophanes the Confessor*. Translation by Harry Turtledova. University of Pennsylvania Press Philadelphia, 1982. 204 p.
- Tolstov S. *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*. Çev. E. Şeremeteva. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2017. 123 s.
- Topsakal İ. *Sibirya Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017. 261 s.
- Üstündağ E. *Mersin Balıkları*. SÜMAE Yunus Araştırma Bülteni. 5 (2). Haziran 2005. S. 5–8.
- Бадетская Э.Д., Поляков А.В., Степанова Н.Ф. *Свод памятников Афанасьевской культуры*. Барнаул: Азбука, 378 с.
- Бятикова О.Н. *Лексика рыболовства в татарском литературном языке*. Дисс... канд. филолог. наук. Казань, 2003. 214 с.
- Киселев С.В. *Древняя история Южной Сибири*. М.: АН СССР, 1951. 642 с.
- Плетнева С.А. *От кочевий к городам*. Салтово-маяцкая культура // МИА. № 142. М.: Наука, 1967. 198 с.
- Руденко С.И. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. М.-Л.: Наука, 1953. 401 с.
- Руденко С.И. *Культура населения Центрального Алтая в скифское время*. М.-Л.: Наука, 1960. 360 с.
- Трубачев О.Н. *Труды по этимологии*. Слово-история-культура Т. I. М.: Языки славянской культуры, 2002. 708 с.
- Хамидуллин Б. *Письмо Иосифа // История татар*. Т. 2. Волжская Булгария и Великая степь / Отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: РухИЛ, 2006. С. 660–669.
- Хузин Ф.Ш., Набиуллин Н.Г. *Булгарский город Джукетау на Каме (по материалам раскопа III 1991, 1993 г.) // Археологическое изучение булгарских городов / Ред. Ф.Ш. Хузин и др. Казань: Мастер Лайн, 1999. С. 90–113.*

Yazar Hakkında Bilgi:

Meltem Akıncı. Ph.D (c). Akdeniz Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tarih Anabilim Dalı. Antalya: mltm.akinci@hotmail.com. <https://orcid.org/0000-0003-0807-1113>.

REFERENCES

- Aitkali, A. 2021. Arkeolojik ve Tarihi Açısından Doğu Kazakistan'daki Türk Dönemi Anıtları (VI–XII yy). Akdeniz Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tarih ABD. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Akdeniz, D., Sırtlı, A. 2020. In *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. 2020. 8 (4). 2745–2768 (in Turkish).
- Artamanov, M. İ. 2008. *Hazar Tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Badakoğlu, U. 2018. *Antik Kaynaklar ve Güncel Çalışmalar Işığında Sarmatlar-İskitler*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi. Sosyal Bilimler Ent. Tarih ABD. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bilecik.
- Başer A. 2018. Osmanlı Devleti ve Gagauzlarla İlişkilerin İlk Devresine Dair Bazı Gözlemler In *Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri*. I. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni, 9–22.
- Baştaş Ş. *Avrupa Hunları*. 2002. *Türkler Ansiklopedisi*. C. I. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 853–886.
- Çoruhlu, Y. 2011. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Durmuş, İ. 2018. In *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. İstanbul: Kitabevi, 9–54.
- Eliade, M. 2014. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gırnati Seyahatnamesi 2011. *Haz. Fatih Sabuncu*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Grakov, B. N. 2020. *İskitler*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Herodotos. 2017. *Tarih*. Çev. M. Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Divanu Lügati't-Türk, Kaşgarlı Mahmud. *Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin (Divanu Lugati't-Türk, Introduction-Text-Translation-Notes-Index)*. Haz. A. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu. Ankara: TDK. 2015. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Çev. R. Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kalafat, Y. 1995. *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karatayev O. 2002. In *Türkler Ansiklopedisi*. C. II., 377–385.

- Samashov, Z. (ed.). 2013. *Kazakistan arheologiyası (Archaeology of Kazakhstan)* T. III.
- Kuzuyev, R. G. 2013. *İtil-Ural Türkleri*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Minorsky, V. 1960. *Balgitzi "Lord of the Fishes"*. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 130–137.
- Ögel, B. 1991. *Türk Kültür Tarihine Giriş 1. Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*. Ankara.
- Ögel, B. 2014. *Türk Mitolojisi*. C. I. Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. 2014a. *Türk Mitolojisi*. C. II. Ankara: TTK Yayınları.
- Roux, J. P. 2011. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Sümer, F. 2014. *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK Yayınları.
- Taşgılı, A. 2016. *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge, Kültür Sanat.
- Theophanes. 1982. *The Cronicle of Theophanes the Confessor. Translation by Harry Turtledova*. University of Pennsylvania Press Philadelphia (in English).
- Tolstov, S. 2017. *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*. Çev. E. Şeremeteva. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Topsakal, İ. 2017. *Sibirya Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Üstündağ E. 2005. In *SÜMAE Yunus Araştırma Bülteni*. 5 (2). Haziran. 5–8.
- Badetskaya, E. D., Polyakov, A. F., Stepanova, N. F. 2014. *Svod pamyatnikov Afanas'yevskoy kul'turi (Corpus of monuments of the Afanasievo culture)*. Barnaul: "Azbuka" Publ. (in Russian).
- Byatikova, O. N. 2003. *Leksika rybolovstva v tatarskom iazyke (The vocabulary of fishing in the Tatar literary language)*. Thesis of Diss. of Philological Sciences Kazan (in Russian).
- Kiselev, S. V. 1951. *Drevniaia istoriia Iuzhnoi Sibiri (Ancient history of Southern Siberia)*. Moscow: Academy of Sciences of the USSR (in Russian).
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kul'tura (From Camps to Towns. Saltovo-Mayaki Culture)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii (Proceedings and Research in Archaeology of the USSR) 142. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- Rudenko, S. I. 1953. *Kul'tura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia (Culture of the Population of Gorny Altai in the Scythian Time)*. Moscow; Leningrad: "Nauka" Publ. (in Russian).
- Rudenko, S. I. 1960. *Kul'tura naseleniia Tsentral'nogo Altaia v skifskoe vremia (Culture of the Population of Gorny Altai in the Scythian Time)*. Moscow; Leningrad: "Nauka" Publ. (in Russian).
- Trubachev, O. N. 2002. *Trudy po etimologii. Slovo-istoriia-kultura (Works on etymology. Word-history-culture) 1*. Moscow: "Iazyki slavianskoi kul'tury" Publ. (in Russian).
- Khamidillin, B. 2006. In F. Sh. Khuzin (ed.). *Istoriya tatar s drevnejshih vremen (v semi tomah) (History of the Tatars since ancient times (in seven volumes))*. 2. Kazan: "RukhIL" Publ., 660–669. (in Russian).
- Khuzin, F. Sh., Nabiullin, N. G. 1999. In Khuzin, F. Sh., et al. (eds.). *Arkheologicheskoe izuchenie bulgarskikh gorodov (Archaeological Study of Bulgar Towns)*. Kazan: "Master-Line" Publ., 90–113 (in Russian).

About the Author:

Meltem Akinci. Ph.D(c), Akdeniz University, Institute of Social Sciences, Department of History. Dumlupınar Boulevard 07058 Campus, Antalya, Turkey; mltn.akinci@hotmail.com

Информация об авторе:

Акынджи Мелтем, докторант, Университет Акдениз (г. Анталия, Турция); mltn.akinci@hotmail.com.

Статья поступила в журнал 01.04.2021 г.
Статья принята к публикации 01.04.2021 г.